

AZ ÉNEKSZERZŐ LUTHER MÁRTON ÉS AZ ERŐS VÁR A MI ISTENÜNK

ECSEDI ZSUZSA

Martin Luther (1483–1546) munkássága új alapokra helyezte a gyülekezeti ének műfaját. Tanulmányunkban ezért előbb magáról az éneklésről, majd Luther énekeiről szólunk. Ezt követően fontos énekeskönyveket ismerhetünk meg, végül emblematikus énekünk, az *Erős vár a mi Istenünk* bemutatása következik.

ÉNEKLÉS

Adiaphoron, azaz a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés az éneklés. De a vallási tanítások az egyes emberek vallásosságában, így az éneklésében is aktualizálódnak, és személyes üggyé válnak. Főleg akkor, ha már kialakult az énekkincs. Luther tanítása szerint az éneklés és a liturgia is a keresztény szabadság része. Ezt a *Deutsche Messe* előszavában¹ fogalmazza meg a legérthetőbben: „Mindenekelőtt (...) kérném mindazokat, akik ezen rendünket látni és követni akarják, hogy abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak, sem vele senkinek a lelkiismeretét körül ne hálózzák vagy meg ne fogják, hanem a keresztény szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák.” A lényeg, hogy a keresztény szabadság felelős döntés, és nem szabadosság.

Az énekeskönyvek előszavaiból és az *Asztali beszélgetésekből* úgy tűnik, hogy Luther nem annyira rendszeres, hanem inkább gyakorlati teológusként indította el az „éneklő egyházzá” válás folyamatát – merthogy így szokták nevezni magukat az evangélikusok.

Luther zenei nevelése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból alapos volt. Tanulmányai során megismerkedett a hét szabad művészettel, a *trivium* és a *quadrivium* anyagával. Későbbi megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ebből a tananyagból legmagasabbra a zenét értékelte.

Az egyszólamú éneklés két fontos ága megvolt már a középkorban is: az egyik a gregorián énekkincs, a másik az anyanyelvű népének. Luther Ágoston-rendi szerze-

¹ Martin LUTHER: *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes*, Wittenberg, 1526.

tesként alaposan megismerte és gyakorolta a gregorián szertartási énekek, köztük a zsoltárok éneklését. A reformáció szervesen kapcsolódott a középkori liturgikus gyakorlathoz – azokat a szövegeket tartotta meg, amelyek a Biblián alapulnak, és nem ellenkeznek a reformáció tanításával.

Luther példát adott az anyanyelvű, verses énekek írására is. *Georg Spalatinhoz*² 1523-24-ben írt levelében így buzdít: „Az a tervünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a köznép számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költőket keresünk, (...) kérek, hogy te is vegyél részt munkánkban, s próbálj meg példám nyomán [*Ach Gott, vom Himmel sieh darein*, 12. zsoltár] egy-egy zsoltárt közénekké formálni.”

Hogy Luther mekkora hatást gyakorolt kortársaira, arra csak két magyar példát említünk. Gálszécsi István tizenkét évvel az első német gyűjtemény után,³ 1536-ban már magyarul adott ki énekeskönyvet, benne több Luther-fordítást.⁴ Batizi András nem nagy fáziskéséssel, 1530-tól kezdve szerezte vallásos énekeit.⁵

A reformáció egyik legjelentősebb eredménye, hogy az anyanyelven énekelte gyülekezeti ének önálló helyet kap a liturgiában. Luther istentiszteleti rendjeiben – *Formula missae*,⁶ *Deutsche Messe*⁷ – előírja, hogy a szertartás egyes pontjain mely énekeket kell énekelni. A gyülekezet így az istentisztelet aktív részesévé válik.

Luther felfogásában a zene elsősorban *creatura*, tehát Isten teremtménye, és csak másodsorban *scientia* vagy *ars*. Minden művészetet, de különösképpen a zenét annak a szolgálatában szeretné látni, aki azt teremtette és nekünk adta. Csak akkor látja értelmét, ha nem „holde Kunst”, tehát az érzékeinkre ható, gyönyörködtető dolog, hanem Krisztusra vonatkozik, a megváltás fölötti örömet hirdeti – írja a *Babst-énekeskönyv*⁸ előszavában. Már a Johann Walterrel – legközelebbi munkatársával,

² Teológus, reformátor, Bölcs Frigyes száz választófejedelem munkatársa.

³ Johann WALTER: *Das geistliche Gesangbüchlein* („Chorgesangbuch”), Wittenberg, 1524.

⁴ „Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szereztetett”, Krakko, 1536 és 1538, RMNy 18 és 24.

⁵ Például *Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága* (EÉ 234) és *Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* (EÉ 363).

⁶ Martin LUTHER: *Formula Missae et communionis pro ecclesia Vuittenbergensi*, 1523. „Azt akarom, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép a mise alatt, vagy a Graduale, a Sanctus és az Agnus Dei mellett énekelhet. Mert ki kételkedik abban, hogy azokat az énekeket, amelyeket most a kórus énekel, (...) korábban az egész gyülekezet énekelte?”

⁷ „Az epistolára német éneket éneklünk: *Nun bitten wir den Heiligen Geist* (Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét, EÉ 232). (...) Az evangélium után az egész gyülekezet németül éneklő hitvallást: *Wir glauben all an einen Gott* (Mi valljuk: hiszünk Istenben, EÉ 247).”

⁸ *Gesangbuch* Valentin BABST, Leipzig, 1545.

a torgai „őskántorral” – közösen elkészített énekeskönyvben⁹ is ezt hangsúlyozza: „Semmi másról ne akarjunk énekelni és beszélni, csak Jézus Krisztusról, a mi Megváltónkról, ahogy Pál írja 1Kor 2-ben¹⁰”.

LUTHER ÉNEKEI

A reformátor énekköltészete megrázó élménnyel indult. 1523 nyarán két szerzetestársát evangélikus hite miatt megégették. Ennek hatására született az *Ein neues Lied wir heben an* kezdetű ballada. Luther második éneke is személyes hitvallás: a *Nun freut euch, lieben Christen gmein*¹¹ saját életének bemutatása, hogyan jutott el a bűnbeesettség kétségbeesésétől a személyes megváltottság felszabadító élményéig.

A szakirodalom¹² 45 olyan éneket tart nyilván, amely szövegének vagy dallamának kialakításához Luthernek valamilyen módon köze van. Akkor írta őket, mikor kiderült, hogy felhívására igen kevés kortársa reagált. Az életműből 36 gyülekezeti ének, a többi liturgikus dallam átdolgozása. Az *Evangélikus énekeskönyv* (EÉ)¹³ 24 strofikus éneket és két liturgikus dallamot tartalmaz ebből a repertoárból.

Áttekintésünket az ordináriumtételekkel¹⁴ kezdjük. Luther *Kyrie*-dallamával az EÉ 99. oldalán találkozunk: *Uram, irgalmazz!*¹⁵ *Gloria*-éneket Luthertől nem ismerünk.¹⁶ A *Credo*, a mondott hitvallás helyettesítője lehet a *Mi valljuk: hiszünk Istenben*¹⁷ (EÉ 247).

A *Sanctus*, Isten szentségének dicsőítése a reformátort önálló kompozíció írására ihlette: *Jesaja, dem Propheten geschah*. A mű a prófétai igeszakasz, Ézs 6,1–4 szó szerinti megzenésítése.¹⁸ Az *Agnus Dei* Luther-féle változatát az EÉ 78. oldalán találjuk: *Krisztus, Isten Báránya*.¹⁹

⁹ Johann WALTER már említett énekeskönyve.

¹⁰ „Mert úgy határoztam, hogy nem tudok közöttetek másról, csak Jézus Krisztusról, róla is mint a megfeszítettről.” (1Kor 2,2).

¹¹ *Jer, örvendjünk, keresztyének*, EÉ 318.

¹² Markus JENNY (szerk.): *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge*, Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe, Köln/Wien, Böhlau, 1985.

¹³ *Evangélikus énekeskönyv*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982.

¹⁴ A mise (főistentisztelet) állandó részei. Felsorolásunk átdolgozott liturgikus dallamokat és liturgikus dallamok helyett alkalmazott gyülekezeti énekeket egyaránt tartalmaz.

¹⁵ A mindennapi istentisztelet énekelt liturgikus rendje (EÉ 17).

¹⁶ *Az All Ehr und Lob soll Gottes sein* kezdetű *Gloria*-parafrázist egy ideig neki tulajdonították, de kiderült, hogy nem az ő műve.

¹⁷ *Wir glauben all an einen Gott*.

¹⁸ Ezt az éneket ma már sem a német, sem a magyar énekeskönyv nem közli, valószínűleg a strófa összetettsége, nehezen tanulható volta miatt.

¹⁹ *Christe, du Lamm Gottes*. A vasárnapi istentisztelet énekelt liturgikus rendje (EÉ 14).

A gyülekezeti énekek nagy része különféle régi, értékes tételek átköltése. Az első csoportba a gregorián eredetűek tartoznak. Három ének himnusz²⁰ átdolgozása²¹: az adventi *Jöjj, népek Megváltója*²² (EÉ 131, Ambrosius), a pünkösdi *Ó, jöjj, teremtő Szentlélek*²³ (EÉ 231, Hrabanus Maurus) és az esti énekként szereplő *Szentháromság egy Istenség*²⁴ (EÉ 108, Nagy Szent Gergely). Más gregorián műfajból (is) származik a húsvéti *Jézus, Megváltónk sírba szállt*²⁵ (EÉ 215), a pünkösdi *Jövel, Szentlélek Úristen*²⁶ (EÉ 229, magyar dallammal) és az istentiszteletet lezáró *Adj békét a mi időnkben*²⁷ (EÉ 291).

Különböző középkori német énekekre nyúlik vissza a karácsonyi *Jézus Krisztus, dicsértessél*²⁸ (EÉ 154), a Szentlelket hívó, illetve pünkösdi *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét*²⁹ (EÉ 232), a törvényt bemutató *Ez a szent tízparancsolat*³⁰ (EÉ 433), a hitvallásként vagy Szentháromság-dicsőítésként alkalmazható (és már korábban említett) *Mi valljuk: hiszünk Istenben* (EÉ 247), az úrvacsora-tanítást versbe foglaló *Krisztus Jézus, mi Megváltónk*³¹ (EÉ 303), a szentségért hálát adó *Áldassék Isten, hála jóságáért*³² (EÉ 304), valamint az élet-halál kérdését tárgyaló *Életünkben szüntelen*³³ (EÉ 499).

Luther önálló alkotásai közül az első fontos csoport a zsoltárparafrázisoké. A hét énekből három található meg a jelenlegi evangélikus énekeskönyvben.

²⁰ A himnusz strofikus óegyházi költemény, a műfaj megteremtője Ambrosius (Szent Ambrus). Négy nyolc szótagos (négy jambusból álló) sor alkot egy versszakot. Az ambroziánus himnusz nyolc strófából áll.

²¹ A szöveget tekintve németre fordítás, a dallamot tekintve egyszerűsítés. Az eredeti himnuszok magyar fordítása megtalálható itt: *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv* (GyLK), Budapest, Luther Kiadó, 2007.

²² *Nun komm, der Heiden Heiland*; a *Veni redemptor gentium* adventi-karácsonyi himnuszból (*Népek megváltó Istene*, GyLK 655).

²³ *Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist*; a *Veni Creator Spiritus* pünkösdi himnuszából (*Jövel, teremtő Szentlélek*, GyLK 665).

²⁴ *Der du bist drei in Einigkeit*; az *O lux beata Trinitas* Szentháromság-himnuszából (*Ó, fényességes Háromság*, GyLK 666).

²⁵ *Christ lag in Todesbanden*; a *Victimae paschali laudes* szekvencia (*A húsvéti Bárányt minden hívek dicsérve áldják*, GyLK 786) és *Christ ist erstanden* leis (*Krisztus feltámadt*, EÉ 213) alapján. A szekvencia az alleluja-versus után felhangzó ének a misében. A leis olyan strófa, amely „Kyrie eleison”-nal végződik.

²⁶ *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott*; a *Veni sancte Spiritus*, reple antifóna (*Jöjj, Szentlélek Isten, jöjj*, GyLK 787) nyomán. Az antifóna a bibliai zsoltárok előtt és után felhangzó keretvers.

²⁷ *Verleih uns Frieden gnädiglich*, a *Da pacem, Domine* antifóna alapján.

²⁸ *Gelobet seist du, Jesu Christ* leis.

²⁹ *Nun bitten wir den Heiligen Geist* leis.

³⁰ *Dies sind die heiligen zehn Gebot* leis.

³¹ *Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt*; részben a *Jesus Christus nostra salus* himnusz alapján.

³² *Gott sei gelobet und gebenedeiet* leis.

³³ *Mitten wir im Leben sind*, a *Media vita in morte sumus* antifóna nyomán.

Az első kettő bűnbánati zsoltár: *Lásd meg a mennyből, Úristen*³⁴ (EÉ 257; 12. zsoltár – mint fentebb említettük, ez volt az a vers, amelyet Luther mintául szánt a kortársak számára) és *Mélységes mélyből kiáltunk hozzád, irgalmas Isten*³⁵ (EÉ 402; 130. zsoltár). A harmadik az evangélikus identitás kifejezője, az *Erős vár a mi Istenünk*³⁶ (EÉ 254/256; 46. zsoltár) – e mű részletes elemzésére még visszatérünk.

Katekizmus-, vagyis tanító ének az Úrtól tanult imádság parafrázisa, a *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben*³⁷ (EÉ 72) és a keresztség titkát bemutató *Jézusunk a Jordánhoz ment*³⁸ (EÉ 295).

Luther eredeti ünnepi énekei közé tartozik két karácsonyi és egy húsvéti költemény: a *Mennyből jövök most hozzátok*³⁹ (EÉ 150), a *Mennyei angylaseregek*⁴⁰ (EÉ 155) és a *Jézus Krisztus, Üdvözítőnk, haláltól megmentőnk*⁴¹ (EÉ 214).

Végül Luther egyéb saját énekei következnek: a szókimondó címmel ellátott *Tarts meg, Urunk, szent igédben*⁴² (EÉ 255), a már említett *Jer, örvendjünk, keresztyének*⁴³ (EÉ 318) és a Simeon éneke (Lk 2,29–32) alapján szerzett *Már megyek békén, örömmel*⁴⁴ (EÉ 500).

A LEGJELENTŐSEBB MAGYAR NYELVŰ EVANGÉLIKUS ÉNEKESKÖNYVEK A 16–18. SZÁZADBÓL⁴⁵

A már korábban említett első énekeskönyv⁴⁶ szerkesztője, Gálszécsi István 1532-től a wittenbergi egyetemen tanult, ahol megismerte a reformáció tanításait és a reformátorok írásait, kiadványait, köztük a Luther énekeit tartalmazó énekeskönyveket. A krakkói nyomtatású énekeskönyv két kiadásából mindössze néhány töredékes

³⁴ *Ach Gott, vom Himmel sieh darein.*

³⁵ *Aus tiefer Not schrei ich zu dir.*

³⁶ *Ein feste Burg ist unser Gott.*

³⁷ *Vater unser im Himmelreich.*

³⁸ *Christ, unser Herr, zum Jordan kam.*

³⁹ *Vom Himmel hoch da komm ich her*, egy világi ének kontrafaktuma.

⁴⁰ *Vom Himmel kam der Engel Schar.*

⁴¹ *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand.*

⁴² *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort.* Eredeti címe: „Ein kinderlied / zu singen wider die zween Ertzfeinde Christi und seiner heiligen Kirchen / den Bapst und Turcken” (Gyermekdal, éneklendő Krisztus és az ő szent egyháza két fő ellensége, a pápa és a törökök ellen).

⁴³ *Nun freut euch, lieben Christen gmein.*

⁴⁴ *Mit Fried und Freud ich fahr dahin.*

⁴⁵ A tanulmány további része ECSEDI Zsuzsanna: *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben* című doktori értekezésének felhasználásával készült. Budapest, 2006 (Egyházzene-doktori disszertációk III., CD és kísérőfüzet).

⁴⁶ „Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szerzetett”.

lap maradt ránk, melyekből az előszó és tíz ének rekonstruálható. Az énekek leg-többje Luthert követve tanító jellegű kátéének. Az énekek verselése, a rímelés és a ritmus – talán a németből versbe fordítás nehézsége miatt is – még igen kezdetleges.

Az első magyar nyelvű énekeskönyv, amelyből teljes példányt ismerünk, Huszár Gál munkája 1560-ból.⁴⁷ Ez az első terjedelmes *protestáns* énekegyűjtemény és a benne foglalt énekanyag igen nagy hatással volt a későbbi énekeskönyvekre.⁴⁸ Törzsanyaga évszázadokon át fennmaradt a hazai evangélikus és református énekeskönyvekben. Huszár Gál első énekeskönyvének jelentőségét növeli, hogy az énekeket általában dallamokkal együtt nyomtatták ki (67 dallam található benne).

Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve⁴⁹ az első nyomtatott graduál, amely ezáltal felbecsülhetetlen értéket képvisel. A teljes egészében *evangélikus* szellemű énekeskönyv először is *protestáns graduál* a szó 16. századi értelmében. Másodszor: a graduál *teljes gyülekezeti énekeskönyv* is egyben. Az ünnepi gyülekezeti énekek a graduális jellegű I. részben találhatóak, Huszár Gál ugyanis minden nem liturgikus éneket beoszt a graduálban neki megfelelő helyre. Ám nemcsak az ünnepi énekekre áll ez, hanem a külön csoportot képező kátéénekekre is.

Ha kiemeljük az 1574-es kiadásból a szertartási énekeket, egy olyan gyülekezeti énekeskönyvet kapunk, amelynek felépítése nem egyezik meg egyetlen előtte megjelent énekeskönyvével sem: kátéénekek, ünnepi énekek, prédikáció utáni énekek, psalmusok, szentegyházi dicséretok, halotti énekek következnek benne egymás után. Ez a kötet a hazai protestantizmus valamennyi énekeskönyvének kiindulópontja.

Csupán az I. részben vannak kották, 124 dallam. 127 esetben csak szöveg szerepel, közülük 72 nótajelzéssel. Az énekeskönyvben három zenei réteg különíthető el: a gregorián liturgikus énekek, a humanista metrikus dallamok, valamint a korabeli gyülekezeti énekkincs.

A 17. század első feléből két gyűjteményt emelünk ki, egy nyomtatott kötetet és egy kéziratos graduált. Az 1635-ben, Lőcsén megjelent énekeskönyv⁵⁰ Szenci Molnár

⁴⁷ „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok Psalms CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M D LX.” Magyaróvár, Kassa, Debrecen, 1560–1561, RMNy 160.

⁴⁸ Az énekeskönyv 105 éneket tartalmaz, ezek közül 103 itt jelent meg először nyomtatásban.

⁴⁹ „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok. Psalmo CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M. D. LXXIII.” Komjáti, 1574, RMNy, 353.

⁵⁰ „Keresztyéni isteni dicséretok, Mellyek az Magyar Nemzetben reformáltatott Ecclesiákban szoktanak mondattatni. Ezek mellé adattattak szép renddel. Először, az Szent Dávidnak franciai Nótáknak és Verseknak módgyokra rendeltetett soltári. Másodszor, az egész esztendőre tartozandó hymnusok. Harmadszor, az Halott temetéskorra való énekek. Mostan újonnan, és, (ami az első s utolsó részt, az az a közönséges és Halott Énekeket illeti) bővebben, hogy

Albert *Zsoltárkönyvének* közlésével szinte megelőzte korát. A kolligátum másik fő újdonsága, hogy a közös protestáns énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben javasolt módon található meg benne. Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű, hogy az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv – mint a címlap is mutatja – forrásának vallotta mind a református (debreceni), mind az evangélikus (bártfai) énekeskönyveket. E nyomtatvány által létrejött a *protestáns* énekeskönyveknek az a típusa, amelyet egyaránt használtak az evangélikus és református hívek.⁵¹

A lőcsei kiadványt az idő tájt szerkesztették, amikor az eperjesi magyar egyház számára egy graduált írtak össze. Az *Eperjesi graduál*⁵² olyan liturgikus kézirat, amelyben a tételek egyrészt az egyházi esztendő ünnepei, azon belül általában a vesperás istentisztelet szertartása szerint, másrészt pedig műfaji sorozatokban vannak összeállítva (lejegyezését szintén 1635-ben kezdték el). Ez az egyetlen graduál, amelyben az egyszólamú gregorián tételeken – a legfontosabb ezek közül az antifóna – és kanciókon kívül többszólamú darabokat is találunk.⁵³ A többszólamú tételek három stílusrétegbe sorolhatók. A legegységesebb tömböt a Claude Goudimel által megzenésített genfi zsoltárok alkotják. A második stílusrétegbe a 16. század végi, 17. század eleji német kancionáltételek tartoznak. A harmadik csoport darabjai valószínűleg helyi kompozíciók.

A 17. század végén tovább bővül az evangélikus énekkincs. A *Zöngedező mennyei kar* (ZMK) címlapja utal a kötet újdonságára, a német énekfordításokra.⁵⁴ A „könyvecske” elnevezés nemcsak a terjedelmet jelöli, hanem a kötet kiegészítő jellegét

nem mint ennek előtte Debrecenben és Bártfán kibocsáttattak. Lőcsén, Brevér Lőrincz által, 1635.” Protestáns gyülekezeti és temetési énekeskönyv – RMNy 1628. Az énekeskönyv 403 16. századi és 36 17. századi éneket tartalmaz.

⁵¹ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004, 178. Hubert Gabriella kutatásainak eredményeként javasolta, hogy az 1635-ös lőcsei énekeskönyvet és az azt követő kiadásokat protestánsnak minősítsék. A befogadói szempontot figyelembe véve lehet besorolni egy énekeskönyvet egy-egy felekezeti alá. A protestánsnak nevezett gyűjteményekben nem a felekezetiileg eltérő, hanem a hasonló vonások uralkodnak.

⁵² *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis* – S 57. A graduál latin nyelvű címlapjának szövege magyarul: „Az eperjesi magyar egyház graduálja a Szentháromság tiszteletére és dicséretére íratott és szent többszólamú énekekkel, valamint himnuszokkal, antifónákkal, zsoltárokkal és édes énekekkel ékesítettet – az igen tiszteletre méltó és jeles ember, Damascenus Márton, a fáradhatatlan magyar lelkész szolgálata idején, a tudós és bölcs Grolmann András és Kádass Jónás felügyelete alatt – a breznóbányai Banszki Dániel által, aki ez időben a beiktatott (felszentelt) magyar kántor, 1635-ben, írta Glosius András s.k.”

⁵³ A graduál 609 tétele 18 műfajba tartozik.

⁵⁴ „Zöngedező Mennyei Kar. Az az: Németből Magyarra fordított szép Isteni dicséreteket és hálaadó Énekeket, más magyarul szerzetetett kegyes énekekkel együtt magában foglaló Könyvecske”, Lőcse, 1692–1694, RMK I. 1589/A.

is.⁵⁵ A szerkesztők a nagy énekeskönyv⁵⁶ mellé evangélikus toldaléket akartak adni. Ez aztán kiindulópontja lett egy új, csak evangélikus befogadók számára készített énekeskönyv-sorozatnak. A 18. század jóval több éneket tartalmazó ZMK-kötetei⁵⁷ és az *Új zengedező mennyei kar* különböző kiadásai váltják majd fel teljesen a 17. század protestáns gyűjteményeit.⁵⁸

Az *Új zengedező mennyei kar*⁵⁹ (ÚZMK) Torkos József győri lelkész és társainak munkája. 1743-ban jelent meg, és száz-százötven évre kijelölte az evangélikus éneklés útját. Az ÚZMK első kiadásában 619, 1750-től pedig már 633 éneket tartalmaz a 150 genfi zsoltáron felül (az amúgy kotta nélküli gyűjteményben a zsoltárok dallamokkal együtt jelentek meg). 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.⁶⁰ Schulek Tibor véleménye szerint ez a legkimagaslóbb magyar protestáns énekeskönyv. A német és szlovák énekkincsből vett – részben igen jó – fordításokon kívül a közös magyar örökség javát foglalja magába. „Ez a gyűjtemény teológiai és költői csúcsteljesítmény. Lelkes és átszellemült munkaközösségnek kellett lennie, mely erre a feladatra összeállt. A hallei pietizmus annak idején igen áldásos erjesztő hatással volt a magyarországi lutheránus körökre.”⁶¹

EIN FESTE BURG IST UNSER GOTT

Luther zsoltáralapú énekeiben általában nyomon követhető az adott zsoltár szövege, de legalábbis gondolatmenete. Az *Ein feste Burg ist unser Gott* kezdetű éneknél ez

⁵⁵ A szerkesztők többen lehettek, köztük id. Ács Mihály nemescsói, Lövei Balázs győri és Tatai István tети lelkész. A ZMK 101 éneket tartalmaz. 99 gyülekezeti énekéből tizennyolc keletkezett a 16. században. Ezek szinte mind kizárólag evangélikus körben hagyományozódtak tovább, és az 1635 utáni protestáns énekeskönyvekből hiányoztak, illetve csak a lőcsei A-típusúakban fordultak elő. A hagyományozódásnak ez a módja nemcsak a 16. század óta folyamatos evangélikus használatot tanúsítja, hanem azt is, hogy a szerkesztők evangélikus eredetű énekeket válogattak ki az ekkor már nagyszámú magyar énekkészletből.

⁵⁶ A szerkesztők a lőcsei B-típusú gyűjteményt használták.

⁵⁷ A ZMK-nak kétféle típusú bővített változata ismert. Egyik típusában 1726-ig 132 énekre növekszik, s e szinten 1812-ig még legalább öt kiadása van. Másik típusában 1735-ben mintegy 100 énekkel bővül; ennek négy kiadása ismert 200, majd 222 énekkel.

⁵⁸ HUBERT: i. m. 236–238.

⁵⁹ „Új Zengedező Mennyi Kar, az-az: Régi és újonnan szereztetett, válogatott, Isteni dicséretet, és lelki Énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett Gráduál, melly az Istennek dicséretire, az Híveknek serkentésekre, és vigasztalásokra, egynehány Imádságokkal együtt ki-bocsátatott.”

⁶⁰ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 35.

⁶¹ SCHULEK Tibor: „Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches.” *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, XIII, 1968, 136.

nem így van. Néhány utalás természetesen észrevehető, de az eredeti zoltárt⁶² az énekszöveggel⁶³ összevetve az olvasó érezheti, hogy gazdagabb képanyagról, bővebb szövegforrásról van szó. A 46/45. zoltár parafrázisával együtt több bibliai textus tartalma – olykor szóhasználata – is megjelenik az énekekben.

Az egyéb textusok közül legfontosabb a Jelenések könyve 12. része⁶⁴: ez a szakasz arról a kozmikus háborúról tudósít, amely Isten királysága és a gonosz hatalma között zajlik, s amelyben Krisztus a győztes. Ezenkívül fontos az összefüggés az Efezusi levél 6. fejezetével,⁶⁵ amely az Isten hatalmában való megerősödéstről szól

⁶² Psalm 46: „EIN LIED DER SÖHNE KORACH, VORZUSINGEN, NACH DER WEISE »JUNGFRAUEN«. Gott ist unsre Zuversicht und Stärke, eine Hilfe in den großen Nöten, die uns getroffen haben. / Darum fürchten wir uns nicht, wengleich die Welt unterginge und die Berge mitten ins Meer sänken, / wengleich das Meer wütete und wallte und von seinem Ungestüm die Berge einfielen. SELA. / Dennoch soll die Stadt Gottes fein lustig bleiben mit ihren Brunnlein, da die heiligen Wohnungen des Höchsten sind. / Gott ist bei ihr drinnen, darum wird sie fest bleiben; Gott hilft ihr früh am Morgen. / Die Heiden müssen verzagen und die Königreiche fallen, das Erdreich muß vergehen, wenn er sich hören läßt. / DER HERR ZEBAOth IST MIT UNS, DER GOTT JAKOBS IST UNSER SCHUTZ. SELA. / Kommt her und schauet die Werke des HERRN, der auf Erden solch ein Zerstören anrichtet, / der den Kriegen steuert in aller Welt, der Bogen zerbricht, Spieße zerschlägt und Wagen mit Feuer verbrennt. / Seid stille und erkennet, daß ich Gott bin! Ich will der Höchste sein unter den Heiden, der Höchste auf Erden. / DER HERR ZEBAOth IST MIT UNS, DER GOTT JAKOBS IST UNSER SCHUTZ. SELA.»

⁶³ Evangelisches Gesangbuch, 1994, 362. szám. „Ein feste Burg ist unser Gott, / ein gute Wehr und Waffen. / Er hilft uns frei aus aller Not, / die uns jetzt hat betroffen. / Der alt böse Feind / mit Ernst er's jetzt meint, / groß Macht und viel List / sein grausam Rüstung ist, / auf Erd ist nicht seinsgleichen. // Mit unsrer Macht ist nichts getan, / wir sind gar bald verloren; / es streit' für uns der rechte Mann, / den Gott hat selbst erkoren. / Fragst du, wer der ist? / Er heißt Jesus Christ, / der Herr Zebaoth, / und ist kein andrer Gott, / das Feld muß er behalten. // Und wenn die Welt voll Teufel wär / und wollt uns gar verschlingen, / so fürchten wir uns nicht so sehr, / es soll uns doch gelingen. / Der Fürst dieser Welt, / wie sau'r er sich stellt, / tut er uns doch nicht; / das macht, er ist gericht': / ein Wörtlein kann ihn fällen. // Das Wort sie sollen lassen stahn / und kein' Dank dazu haben; / er ist bei uns wohl auf dem Plan / mit seinem Geist und Gaben. / Nehmen sie den Leib, / Gut, Ehr, Kind und Weib: / laß fahren dahin, / sie haben's kein' Gewinn, / das Reich muß uns doch bleiben.»

⁶⁴ Jel 12,7–11: „Ezután háború támadt a mennyben: Mihály és angyalai harcra kelték a sárkánnyal, és a sárkány is harcra kelt angyalaival együtt, de nem tudott felülkerekedni; és azért többé nem volt maradása a mennyben. És levettetett a hatalmas sárkány, az ősi kígyó, akit ördögnek és sátánnak hívnak, aki megtéveszti az egész földkerekséget; levettetett a földre, és vele együtt angyalai is levettek. Hallottam, hogy egy hatalmas hang megszólal a mennyben: »Most lett a mi Istenünké az üdvösség, az erő és a királyság, a hatalom pedig az ő Krisztusáé, mert levettetett testvéreink vádlója, aki a mi Istenünk színe előtt éjjel és nappal vádolta őket. Legyőzték őt a Bárány vérével és bizonyágtételük igéjével azok, akik nem kímélték életüket mindhalálíg.«”

⁶⁵ Ef 6,10–20: „Végül pedig: erősödjétek meg az Úrban és az ő hatalmas erejében. Öltsetek magatokra az Isten fegyverzetét, hogy megállhassatok az ördög mesterkedéseivel szemben. Mert a mi harcunk nem test és vér ellen folyik, hanem erők és hatalmak ellen, a sötétség

(központi, idevágó mondata: *Éppen ezért vegyétek fel az Isten fegyverzetét, hogy ellenállhassatok a gonosz napon, és mindent leküzdve megállhassatok*), valamint János evangéliumának 14. fejezetével,⁶⁶ amely Krisztus mindenek felett való hatalmáról, de a világ fejedelmének eljövételéről is beszél.

Az *Ein feste Burg* azonban más zsoltáranyagból is merít (a liturgikus zsoltárhasználatban ez megszokott): a 18/17. zsoltár 2. versének⁶⁷ gondolata is beleszövődik a korál szövegébe. Így egyértelmű, hogy túlmegy a zsoltárének formálásán, és a zsoltár apropóján gazdag, biblikus, tanító és vigasztaló szöveget ír igazi evangéliumi szellemben, a reformáció alapállásának megfelelően Krisztus-központúan. Az ének valamikor 1526 és 1528 nyara között íródott. Nagy valószínűséggel az elkallódott *Klug*-énekeskönyvben jelent meg 1529-ben; ennek 1533-as kiadása⁶⁸ szolgálhat autentikus forrásként. Nem kétséges, hogy Luther a dallam szerzője is. E dallam érdekessége, hogy két változatban maradt ránk. Az eredeti reneszánsz, gazdag ritmikájú verziót német szöveggel, a kiegyenlített ritmusú, nálunk ismerős változatot magyar szöveggel közöljük.

Az *Ein feste Burg ist unser Gott* fordítása már Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében megtalálható (a 16. században egyedülként dallammal együtt közli az éneket). Ez a szöveg kisebb-nagyobb változtatásokkal egészen a 19. századig használatban volt. A magyar vers elhagyja a melizmákat, minden dallamhanghoz külön szótagot rendel. Feltűnő furcsaság, hogy a 2. versszak 6. sora – *Jézus Krisztus az* – Huszárnál hiányzik.

1. Erős várunk nekünk az Isten,
és fegyverünk ellenség ellen,

világának urai és a gonoszság lelkei ellen, amelyek a mennyei magasságban vannak. Éppen ezért vegyétek fel az Isten fegyverzetét, hogy ellenállhassatok a gonosz napon, és mindent leküzdve megállhassatok. Álljatok meg tehát, felövezve derekatokat igazságszeretettel, és magatokra öltve a megigazulás páncélját, felsaruzva a lábatokat a békesség evangéliuma hirdetésének a készségével.

Vegyétek fel mindenképpen a hit pajzsát, amellyel kiolthatjátok a gonosznak minden tüzes nyilát. Vegyétek fel az üdvösség sisakját is, és a Lélek kardját, amely az Isten beszéde. Minden imádságokban és könyörgésekben imádkozzatok mindenkor a Lélek által. Éppen azért legyetek éberek, teljes állhatatossággal könyörögve az összes szentekért; és értertem is, hogy adassék nekem az ige, ha szóra nyitom a számat, hogy bátran ismertessem meg az evangélium titkát, amelynek követe vagyok a bilincsből is, hogy bátorságom legyen azt úgy hirdetni, ahogyan kell.”

⁶⁶ Jn 14,30: „Már nem sokat beszélék veletek, mert eljön e világ fejedelme, bár felettem nincs hatalma.”

⁶⁷ Zsolt 18,2–3: „Ezt mondta: Szeretlek, URam, erősségem! Az ÚR az én kőszálam, várom és megmentöm, Istenem, kősziklám, nála keresek oltalmat, pajzsom, hatalmas szabadtóm, fellegvárom!”

⁶⁸ Gesangbuch Josef KLUG, Wittenberg, 1533.

megszabadít veszedelemtől,
 kik ránk jönnek mostan mindenfelől,
 az mi régi ellenségünk
 háborgat minket
 erővel, fegyverrel
 és csalárdsággal
 és minden nagy hatalmassággal.

2. Nincsen nekünk semmi hatalmunk,
 kivel neki ellene álljunk,
 viaskodik az Úr érettünk,
 kit az Isten bocsátott nekünk:
 ha kérded, hogy ki legyen az,
 Jézus Krisztus az,
 Seregeknek Ura
 kinél nincs több Isten,
 annál vagyon az győzedelem.

3. Ha ez világ mind ördög volna,
 és elnyelni minket akarna,
 azért tőle semmit ne féljünk,
 csak Krisztus oltalmában bizzunk:
 no bátor dühösködjék,
 no fenekedjék
 ez világnak Ura,
 nincs rajtunk hatalma,
 Urunk Krisztus ötet megbírta.

4. Megáll az Istennek ígéje,
 és nem állhat senki ellene,
 az nagy Isten vagyon mivelünk,
 és Szentlelke lakozik bennünk:
 Ha testünk nekünk elvész,
 ha marhánk elvész,
 hírünk, nevünk,
 feleségünk, gyermekünk,
 az mennyország megmarad nekünk.⁶⁹

⁶⁹ Huszár Gál, 1560, S5^r–S6^v (eredeti szóhasználattal, mai helyesírással, kisebb kiegészítésekkel).
A psalmusokból isteni dicséretetek XLVI. psalmus. Deus noster refugium et virtus.

nach Psalm 46

Ein fe - ste Burg ist un - ser Gott, ein
 Er hilft uns frei aus al - ler Not, die
 gu - te Wehr und Waf - fen.
 uns jetzt hat be - trof - fen. Der alt
 bö - se Feind mit Ernst er's jetzt meint;
 groß Macht und viel List sein grau - sam Rü - stung
 ist, auf Erd ist nicht seins - glei - chen.

Ein feste Burg ist unser Gott – ritmikus változat (*Evangelisches Gesangbuch*, 1994, 362. szám)

d

E - rős vár a mi Is - te - nünk,
 Ha ő ve - lünk, ki el - le - nünk?
 Jó fegy - ve - rünk és paj - zsunk.
 Az Úr a mi ol - tal - munk.
 Az ős el - len - ség Most is ül - döz még,
 Nagy a se - re - ge, Csa - lárd - ság fegy - ve - re,
 Nincs i - lyen több a föl - dőn.

Erős vár a mi Istenünk – kiegyenlített változat (*Evangelikus énekeskönyv*, 1982, 254. szám)

A *Dunántúli énekeskönyv*⁷⁰ 1911-ben új – a Luther-verssel szótagszámban meg-
egyező – fordítással jelentkezik.

1. Erős vár a mi Istenünk,
Jó fegyverünk és pajzsunk.
Ha ő velünk, ki ellenünk?
Az Úr a mi oltalmunk.
Az ő ellenség
Most is üldöz még,
Nagy a serege,
Csalárdság fegyvere,
Nincs ilyen több a földön.

2. Erőnk magában mit sem ér,
Mi csakhamar elesnénk,
De küzd értünk a hős vezér,
Kit Isten rendelt mellénk.
Kérdezed: ki az?
Jézus Krisztus az,
Isten szent Fia,
Az ég és föld Ura,
ő a mi diadalmunk.

3. E világ minden ördöge
Ha elnyelni akarna,
Minket meg nem rémítene,
Mírajtunk nincs hatalma.
E világ ura
Gyúljon bosszúra:
Nincs ereje már,
Reá ítélet vár,
Az ige porba dönti.

4. Az ige kőszálként megáll,
Megszégyenül, ki bántja.
Velünk az Úr táborba száll,
Szentlelkét ránk bocsátja.

⁷⁰ Keresztyén (Dunántúli) énekeskönyv, Budapest, 1911, 256. szám.

Kincset, életet,
 Hitvest, gyermeket
 Mind elvehetik,
 Mit ér ez őnekik!
 Mienk a menny örökre!

Mivel a művet pályázatra, név nélkül küldték be, a fordító személye tulajdonképpen ismeretlen, a további kiadásokban is csak Luther neve szerepel. Egyházi körökben azonban általános a vélemény, hogy Payr Sándor volt a fordító; emellett szól, hogy az 1939-ben Szarvason megjelent énekeskönyvben az ének alá ez van írva: Dr. Payr S. és Dr. Stromp L.⁷¹

Irodalomtörténeti érdekesség, hogy az 1982-es énekeskönyv⁷² – a hagyományos fordítás⁷³ mellett – József Attila erőteljes nyelvű zsoltárparafrázisát is közli.⁷⁴

Mivel is zárhatnánk e tanulmányt, mint Luthernak a zenéről szóló szavaival:

„Isten egyik legszebb és legsodálatosabb adománya a muzsika, melynek az ördög ádáz ellensége, mert a muzsika sok kísértést és gonosz gondolatot elűz. (...) A muzsika félig-meddig maga is fegyelmező és tanítómester: az embereket jobb indulatúvá, szelídebbé, erkölcsösebbé és értelmesebbé teszi. (...) A muzsika szépséges, csodálatos adománya Istennek, és közel áll a teológiához. Én a magam csekély zenei tudását oda nem adnám sok értékes dologért.”⁷⁵

⁷¹ P. EÖRY Vilma: „Erős vár a mi Istenünk...” in FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 266.

⁷² JENNY: i. m.

⁷³ EÉ 254.

⁷⁴ EÉ 256: „Erős vár a mi Istenünk, / Kemény vasunk és vértünk. / Ínségben együtt van velünk, / Megvált és harcol értünk. / Kél az ősi rossz, / Bajvető gonosz, / Csel vad fegyvere, / Erőszak övele. / A földön ő az első. // Önnön erőnk csak délibáb, / És bizony esnének esten; / De harcba küldte Egy Fiát / Értünk maga az Isten. / Kérded-é, ki az? / Jézus, az Igaz. / Sok had, Egy a fő, / Nincs Isten más, csak ő, / Krisztus, a Győzedelmes! // S ha földön ördög nyüzsgene, / És elnyelni akarna, / Meg nem riadnánk – ellene / Gyöz hitünk diadalma. / A világi úr / Tombolhat vadul, / Semmit sem tehet; / Ő megítéltetett. / Megrendül egy szavunkra. // Él, áll az Ige igazul, / Akárki vesse-hányja. / Táborainkra száll az Úr / Szent Lelke, adománya. / Jó hír, nő, család, / Jóság, test, világ / Veszhet – vihetik / Veszendő kincseik’ – / Miénk marad az Ország.” Ez a költemény szintén pályázatra készült, 1934-ben, lásd P. EÖRY: i. m. 1984, 267.

⁷⁵ Martin LUTHER: „Asztali beszélgetések.” in CSEPREGI Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei* 8., Budapest, Luther Kiadó, 2015, 174–175.

TANULMÁNYOK
